

Večerka, Radoslav

K vývoji modálních konstrukcí v slovanských jazycích

In: *Otázky slovanské syntaxe. III, Sborník symposia "Modální výstavba výpovědi v slovanských jazycích"*, Brno 27.-30. září 1971. Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1973, pp. 303-306

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/120879>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

K VÝVOJI MODÁLNÍCH KONSTRUKCÍ V SLOVANSKÝCH JAZYCÍCH

V mnoha vystoupeních na našem zasedání byla opakovaně vyslovena myšlenka, že modalita „druhého stupně“, tj. ta, která není výpovědně konstitutivní, má vyhraněnou stránku sémantickou; mluvilo se zde proto o modalitě nutnostní, jistotní apod. Tato okolnost způsobuje, že užití různých prostředků k vyjádření takové modalitě je specificky motivováno. Pro historickosrovnávací a etymologické bádání má — jak známo — fakt motivovanosti jazykových prostředků závažné důsledky metodologické: shoda nějakého prostředku v různých jazycích nezaručuje jejich společnou genezi; je tu vždy možnost navzájem nezávislého, protože specificky shodně motivovaného vývoje v každém jazyce zvlášť.

Dodejme, že to, co taktó platí o srovnávání motivovaných jazykových prostředků v souřadnicích prostorových (mezi různými jazyky), platí i (v rámci jednoho jazyka nebo jazykové větve) v souřadnicích časových. Např. užívání několika lexikálních prostředků tvořených ze stejného kořene k vyjádření jednoho modalitního odstínu nezaručuje, že by se celý takový soubor prostředků musel vyvinout jako výsledek jediného, chronologicky nepřerušovaného vývojového toku.

Tuto tezi můžeme doložit příkladem z vývoje nutnostní modalitě v slovanských jazycích.

Základním prostředkem k vyjádření nutnostní (i možnostní) modalitě na úsvitu historického období slovanských jazyků byla bezsubjektová konstrukce „*jestь* + infinitiv“, případně tatáž konstrukce s dativním subjektem, tedy „*jestь* + dat. + infinitiv“. Šlo o jednočlenné neosobní vazby, které se svými konstrukčními vlastnostmi přiřazovaly k prastarému ide. neosobnímu typu posesivnímu, jako bylo třeba lat. *est mihi liber* nebo stsl. *ne bě ima čęda* apod. Subjekt slovesného děje nebyl přitom představen jako jeho osobní agens, ani jako původce modalitě, aktivní zdroj příslušného modalitního odstínu. Nutnost vystupuje v takových obratech jako fatální objektivní danost, již je původce vyjadřované činnosti „obdařován“ jako její pasivní vlastník. K jednoznačnému vyjádření (a odstínění) potřebného modalitního odstínu mohla být tato základní jednočlenná neosobní konstrukce doplňována příslušným lexikálním elementem, tj. substantivem, adverbium nebo predikativem, jako třeba v staroslověněštině „*něstь (mi) lětь* + infinitiv“, „*podoba (mi) jestь* + infinitiv“ aj.

Osobní dvojjmenné větné typy v oblasti nutnostní modalitě byly s uvedenými jednočlennými konstrukcemi neosobními spjaty společným obecným pojetím posesivní. Je proto pochopitelné, že do vyjadřování nutnostní modalitě bylo angažováno samo verbum possessivitatis, takže už v nejstarších fázích slovanských jazyků máme doloženo v tomto významu spojení „*ьтать* +

infinitiv“, srov. např. stč. *Ukáži vám, co činiti budeta miati* Ol. Ex. 4.15¹ (srov. nč. *A naučím vás, co byste měli činiti* Kral.), nebo stpol. *A pres to disa melibichom szo veszelicz* Gn 177a². A stejně jako v oněch neosobních posesivních konstrukcích jednočlenných mohlo být i sloveso *ьmamъ* eventuálně doplněno zpřesňujícím lexikálním elementem; srov. např. Lk 14.18 v stsl.: *selo kupichъ. i mamъ nožďo iziti i viděti e* (Zogr), v stč.: *ves jsem kúpil i potřebí mám vyníti a ohlédati ji* (Ol.) (srov. nč. *musím vyjít* Kral.). Kromě vazeb samého slovesa *míti* to dále byly vazby adjektiv (nebo trpných participií) se slovesem *býti* a infinitivem, jako třeba už v staroslověnštině doložené spojení „*dlъžьnъ jesmъ + infinitiv*“ aj, které byly vlastně pasivní a svým významem rovněž skrytě posesivní: bylo možno je transformovat s pomocí *míti* (např. *dlъžьnъ jesmъ = mám „dluh“, povinnost → „musím“*).

K oněm lexikálním elementům, které mohly doplňovat a zpřesňovat posesivní konstrukce nutnostně modálního významu, patřily mj. i odvozeniny od kořene **terb-*, jako stsl. (a csl.) *trěbъ, trěba, potreba*, čes. (*zapo*)*třebí*, sloven. *treba*, pol. (*po*)*trzeba*, hluž. *třeba*, dluž. *tśoba*, srch. *trijeba*, slin. *treba* atp. Je-li správná etymologie spojující slovanský lexikální základ se sthněm. *durfan* a lat. *oportet* (< **ob-portet*, kde je *p—t* v opačném pořadí než v slov. a germ.), šlo by původně o kořen **terp-*, obsažený např. i v slovese *trpěti*.³ Důležitější než etymologie je však pro náš výklad to, že uvedené výrazy vystupovaly zprvu v jednočlenných neosobních konstrukcích typu stsl. „*trěbъ jestъ + dat. + inf.*“ Jejich verbalizací se vyvinulo na části slovanského jazykového území neosobní sloveso — srov. bulh. *trjabva*, srch. *trěbā*, slin. *trebati/trebeti* (např. *trebalo bi se ti veseliti*), sloven. (lid.) *trebalo*, čes. nář. *třebalo, potřebovalo* např. *třebalo byč pječne* — Krmelín na Ostravsku (za upozornění na stav v lašských nářečích i za doklad děkuji D. Šlosarovi); nebo han. *To kločko be potřebovalo još spravít* (doklad M. Grepla). Pokládám tato neosobní slovesa za sekundární vrstvu „prvního stupně“, která vznikla plynule a organicky z vrstvy výchozí a začlenila se i po syntaktické stránce bezvadně do základního, jednočlenného neosobního typu vyjadřování tohoto modálního odstínu; *trjabva* atd. se přiřazuje k celé skupince neosobních sloves podobného významu, jako třeba stsl. *podobajetъ* (vedle *podoba jestъ*), *dostoitъ* (vedle *dostoino jestъ*) nebo čes. *sluší se, patří se, náleží, hodí se* aj.

Zato sekundární vrstvu „druhého stupně“, výrazně mladší, tvoří čes. a luž. *potřebovat* v obrazech jako *nepotřebuješ tam chodit*. Konstrukce tohoto typu zde vznikly jako kalk podle němčiny, jak už na tomto sympoziu připomněl R. Růžička; od typu *trjabva* apod., o němž jsme právě mluvili jako o sekundární vrstvě „prvního stupně“, se ostatně tyto větné typy odlišují ostře po stránce syntaktické: jsou to dvojčlenné vazby osobní.

Tezi o mladším, „diskontinuitním“ vývoji dvojčlenného osobního syntaktického typu vyjadřování nutností modalit vůbec a s pomocí *potřebovat* zvláště (vlivem německým) se však zdají odporovat už stsl. doklady s dvojčlennou osobní vazbou slovesa *trěbovati* s infinitivem plnovýznamového slovesa v modálním významu nutnostním, náležitostním. Podle lístkového archívu v kance-

¹ Srov. J. Gebauer: *Slovník staročeský I*, Praha 1970², 667.

² Srov. *Slovník staropolski IV*, Wrocław — Warszawa — Kraków 1964, 214.

³ Srov. V. Machek: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957, 537 a 539.

láři stsl. slovníku ÚJaL ČSAV, který mi byl laskavě pro tento účel k dispozici, je třeba vzít v úvahu tyto doklady:

1) Mt 3.14 *αζτ τρέβυοτ οττε κρῡστῑτῑ σῆ Ζογρ, Ασσ, Οστρ (× αζτ χοῡστοτ οττε κρῡστῑτῑ σῆ Σαυ) ἔγω ὑπό σοῦ βαπτῑσθῆναι* (srov. stč. *já jmám sě od tebe křtíti* Čtenie, *já od tebe mám křščen býti* Ev. Ol.; nč. *mně jest potřebí, abych od tebe pokřtěn byl* Kral.).

2) Mt. 14.16 *νε τρέβυοττ οτῑτῑ Ζογρ, Μαγ, Ασσ, Οστρ οῦ χρειάν ἔχοουσῑ ἀπελθῆῑν* (srov. nč. *není potřebí odcházeti* Kral.).

3) Supr 307.8 *δέῃσι μολῑτῑ σῆ τρέβοβα τγδα — Μῆ προσευχῆς ἔδεήθη τότε.*

4) Dn 3.16 *νε τρῑαβυεμτ μυ ο gl(agol)ῆ semτ οτνῆστῑτῑ τεβῑα* Grig (92a 16) — *οῦ χρειάν ἔχομεν ἡμεῖς ἐπῑ τῆ ἐπιταγῆ ταῡτῆ ἀποκριθῆναι σοῑ* (srov. nč. *My se nestaráme o to, ... co bychom měli odpovḗdĕti tobḗ* Kral.).

5) Hb 5.12 *πακυ τρέβυετῑ učῑτῑ σῆ ναμτ, κῑα ρῑσμενα ναčалу σλοvesτ b(o)zῑi* Chr, Slḗpč, Šiš *πάλῑν χρειάν ἔχετε τοῦ διδάσκειν ὑμῶς τίνα τῑ στοιχεῖα τῆς ἀρχῆς τῶν λογῑων τοῦ Θεοῦ* (srov. nč. *opḗt potřebujete učeni býti prvῑm počátkŭm výmluvnostῑ Bozῑích* Kral.).

6) 1 Thes 5.1 *α ο λέτεχτῑ ἰ νῑεμενῑχτῑ, βρατῑε, νε τρέβυετῑ ναμτ ρσῑτῑ* Chr, *νε τρέβυετῑ ρῑσῑτῑ ναμτ* Šiš *οῦ χρειάν ἔχετε ὑμῑν γράφεσθῑ* (srov. nč. *nepotřebujete, aby vām ρsáno bylo* Kral.).

7) 1 Thes 1.8 *νῑερα νασῑ ἰαζε κτ b(og)u ἰzῑde, ἰακο νε τρέβοβατῑ ναμτ gl(a)gola)ti* čto Chr, Šiš *ῶστε μῆ χρειάν ἔχειν ἡμῶς λαλεῖν τῑ* (srov. stč. *nenie vām potřebῑ nῑčehož nic mluvitῑ* Ev. Ol.; nč. *takže ἰž nepotřebῑ nám o tom nic mluvitῑ* Kral.).

Poslední z uvedených dokladů sem přísně vzato nepatří; uvádím jej proto, že subjekt je v něm sice v dat., ale celou vazbu dat. s inf. (slovesa *τρέβοβατῑ*) po *ἰακο* lze transformovat do dvojčlenné podoby osobní (*μυ*) *νε τρέβυεμτ glagolati*. Přesto v té podobě, jak je fakticky doložen, nemusíme tento doklad brát vlastně v úvahu. Zvláštní je i doklad č. 5: z hlediska vnitřní struktury stsl. věty se jeví jako výsledek kontaminace vazby osobní a neosobní (s dativním subjektem) : *τρέβυετῑ učῑτῑ σῆ — τρέβῆ jestτ ναμτ učῑτῑ σῆ → τρέβυετῑ učῑτῑ σῆ ναμτ*. Další doklad z apoštola (naše č. 6) vypadá na první pohled stejně, ale *ναμτ* je v něm objektem slovesa plnovýznamového v infinitivu (*ρsati*) — které mělo být ovšem v pasivu. Oba citované doklady z apoštola představují tedy do jisté míry překlad zkomolený a jejich osobní (*νε*) *τρέβυετῑ* předcházející infinitivu plnovýznamového slovesa má přímou (překladatelskou) motivaci ve znění řecké předlohy (*οῦ*) *χρειάν ἔχετε*. Speciální výklad si dále vyžaduje i doklad č. 3 (ze Supr). Pozoruhodné je především to, že neodpovídá znění řeckému; přitom táž věta řecká je jen o několik řádků výše (Supr 307.2) přeložena do stsl. přesně a doslovně, srov. *Μῆ προσευχῆς ἔδεήθη τότε — δέῃσι ἰ μολῑτῑ τρέβοβα τγδα*. A je pravděpodobné, že stejně zněl i prvotní překlad našeho dokladu č. 3 a že výsledná formulace vznikla dodatečnou úpravou textu; jeho původní znění totiž bylo nepochybně porušeno, opisovač (písaf Supr) napsal zprvu pouhé (nedopsané) *μολῑ*, slabiky *τῑ* se jsou nadepsány nad řádek, zjevně dodatečně.

Na osobní dvojčlennou vazbu slovesa *τρέβοβατῑ* s infinitivem v modálně nutnostním významu zbývají tedy ze stsl. památek celkem jen 3 nesporné

doklady, 2 z evangelií a 1 z parimejníku. Přitom ve všech třech překládá stsl. *trěbovati* řec. *χρειάω* *έχειν* v osobní vazbě dvojčlenné; máme tedy právo pokládat stsl. znění v těchto ojedinělých dokladech za inspirované řeckou předlohou. Je ovšem třeba říci, že vnitřní systémové uspořádání stsl. jazyka (a starých slovanských jazyků vůbec) nebylo takovémuo vlivu tak nepříznivé, jak by snad mohlo vyplývat z našich dosavadních výkladů. Pro vyjadřování nutnostní modalit byly sice zprvu kompetentní především syntaktické útvary jednočlenné neosobní, ale v oblasti modalit možnosti fungovalo — kromě týchž obrátů jako v oblasti modalit nutnostní — už od dob praslovanských i sloveso **mogti* > **moti*, *mogę možeš* atd. v osobních dvojčlenných konstrukcích s infinitivem plnovýznamového slovesa. Přitom sféra modalit možnosti a nutnostní není a nebyla nikdy přísně oddělena, neboť při negaci se prostředky obou — jak je už dávno známo a jak bylo i na našem sympoziu několikrát znovu zdůrazněno — navzájem zaměňují: nedostatek možnosti implikuje zápornou nutnost a naopak absence nutnosti má ipso facto význam záporné možnosti. Tak dvojčlenné osobní vazby negovaného slovesa **moti* narušovaly vlastně od počátku slovanského jazykového vývoje hegemonii jednočlenných neosobních vazeb v oblasti nutnostní modalit. Přesto možnost vytvoření a plného rozvinutí osobního slovesa od základu **terb-* zůstávala delší dobu nevyužita; ony ojedinělé doklady ze staroslověnštiny nejsou pravděpodobně zárodečným projevem starého vývoje jazyka jako systému, nýbrž izolovanými jevy starých textů, vzniklými jako výsledek překladové techniky ad hoc.

Teprve později se tento vývoj realizoval v jazykové struktuře české a lužické (ve větách typu čes. *nepotřebuješ tam chodit*), jak bylo uvedeno výše. To už tu byly vedle přímého německého vlivu a vhodné (latentní) sémantiky kořene *třeb-* splněny i další strukturální předpoklady, totiž plně rozvitý dvojčlenný osobní typ vyjadřování nutnostní modalit s pomocí sloves jako čes. *musiti*, luž. (zast.) *musyc*, stč. též *drbiti*, luž. *dyrbjeć* (obou přejatých z němčiny) a *směti*, luž. *směć*. K nim se mohlo osobní (*ne*)*potřebovati* v modálních významu přiřadit už bez zábran a zcela organicky.

A vedle této sekundární vrstvy „druhého stupně“ máme konečně v luž. doloženu ještě třetí, nejmladší, se slovesem *brauchować*, o němž v této souvislosti mluvili na našem sympoziu H. Schuster-Šewc a F. Michałk. Vznikla-li ona česká a lužickosrbská konstrukce s (*ne*)*potřebovat* jako syntaktický kalk (Lehnsyntax), pak v tomto případě jde o přímou výpůjčku (Entlehnung), která je pochopitelná v dlouhodobě dvojjazyčném prostředí s jeho četnými výpůjčkami dalšími.

Náš příspěvek lze shrnout v tom smyslu, že na příkladu slovanských prostředků vyjadřujících nutnostní modalitu s pomocí různých odvozenin od kořene **terb-* ilustroval tezi o možné vývojové diskontinuitě, chronologické vrstevnatosti celého komplexu jazykových útvarů vyrůstajících ze společného základu.